

ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԴԱՎՐԻԺԵՅԻ

Ծնվել է, ինչպես ցույց է տալիս մականունը, Թավրիզ քաղաքում, հավանորեն 16-րդ դարի վերջերին: Ուսում ստացել է Փիլիպպոս կաթողիկոսի մոտ Էջմիածնում, ձեռնադրվել է վարդապետ և, իբրև Էջմիածնի վարդապետ, կատարել է զանազան պաշտոններ, որոնցից հիշատակելի է մասնավորապես նվիրակի պաշտոնը, որ նա կատարել է Փիլիպպոս կաթողիկոսի հրամանով, ինչպես ինքն է ասում, «Յունաց աշխարհում», այսինքն Փոքր Ասիայում: Այսպիսով նա առիթ է ունենում ճանապարհորդություններ կատարելու, շատ տեղեր տեսնելու: Լինում է նաև Սպահանում: Աշխարհատեսությունն, անշուշտ, շատ է օգնում նրան պատմական տեղեկություններ ժողովելու և նրանցով իր գիտությունն ավելի ևս զարգացնելու համար: Ինչպես երևում է, նա հմուտ պատմագետի համբավ ուներ իր ժամանակակիցների մեջ և այդ ընդունակության իբրև ապացույց՝ նա տվեց իր «Պատմագրությունը», մի գործ, որ ունի իր փոքրիկ, բայց հետաքրքրական պատմությունը, որ ինքն, Առաքելը, ներկայացնում է այսպիսի գծերով:

Փիլիպպոս կաթողիկոսը և նրան շրջապատողները մեծ փափագ ունեին, որ պատմագրության նյութ դառնա այն ահեղ հարվածը, որ հայոց երկիրն ստացավ Ծահ-Արքայից: Հայոց գերեվարությունը, նրան հետեված վայրենացումը, բարբերի և բարեկարգության անկումը, վերածնության ջանքերը, մի խոսքով՝ այն ամենը, ինչ կազմում էր 17-րդ դարի առաջին կեսի բովանդակությունը, — այս ամենը շատ ցանկալի էր համարվում, որ արձանագրվի ի գիտություն ապագա սերունդների: Այսպիսի հանձնարարություն կաթողիկոսն արավ շատերին, նույնիսկ իր աշակերտներից այնպիսիներից, որոնց համարում էր հմուտ և պատրաստված այսպիսի մի աշխատանքի համար: Սակայն ոչ ոք հաճն չստավ: Ամենքը գիտեին, որ

այդ գործը պահանջում է տաժանելի աշխատանք, ուստի հրաժարվում էին նրանից: Վերջապես կաթողիկոսը կանգ է առնում Առաքելի (որ ինքն իրեն անվանում է Առաքյալ, «նուսատ և տրուպ յամենեաին»՝ ապաստոր բանի») վրա, որը չի կարողանում ազատել իր գլուխն այդ ծանրությունից: «Եւ որպէս զտկար կենդանի ոմն ըմբռնեալ ի վարմից և յորոգայթից և ոչ կարիցէ գերծանիլ, — ասում է նա, — ամին սարասի գոգջիք և գեղկելիս ըմբռնեալ ի վարմ գործոյս այսմիկ»: Մեր հեղինակը բացատրում է և այն պատճառները, որոնց շնորհիվ նա այնքան հեշտ բռնվեց այդ «թակարդի» մեջ: Առաջինն այն էր, որ նա չկարողացավ ետ դարձնել Փիլիպպոս կաթողիկոսի հրամանը, թեև շատ միջնորդներ գցեց՝ աղաչելու համար, որ իրեն չհանձնվի այդ գործը, որի համար նա իրեն միանգամայն անպետք և անկարող էր համարում: Երկրորդ՝ որ հարկադրողը միայն Փիլիպպոս կաթողիկոսը չեղավ, այլ և Հակոբ կաթողիկոսը, երբ սա հաջորդեց Փիլիպպոսին և տեսավ, որ Առաքելը, օգտվելով իր ուսուցչի մահից, դադարեցրել է սկսած գործը: Երրորդ հարկադրողը հենց իր, Առաքելի զգացմունքն էր, որ թելադրեց նրան արձանագրել հայրենիքի դժբախտությունները: Նա ասում է. «Եւ ես ինձէն իսկ տեսանելով զանէս Հայաստան աշխարհին, և գնուագիլն մերոյս ազգին, և զչարութիւնն մահմետականաց, կսկծալի մորմոքմամբ այրիս սիրտ իմ, վասն որոյ յօժարեցայ յարձանագրութեան սոցին»¹: Իսկ չորրորդ դրդապատճառն էլ այն էր, որ Առաքել վարդապետը, ինչպես իր դարի հարազատ զավակ, հավատացած էր, թե այդպիսի մի դաժան աշխատանք կատարելով, նա ազատված կլինի իր բոլոր մեղքերից, և այս՝ ընթերցողների բա-

¹ Դավրիժեցի, եր. 517:

րեխոսությանը և աղոթքներով: «Վասն զի,— ավելացնում է նա,— և ես այսու դիտարկությանը և յուսով յանձն առի զայսպիսի յորնաշխատ և զբազմաերկ և զտաժանելի գործս՝ և ասորս յոլմս ի ամին դեգերելով և ի յոլով երկիրս և յաշխարհս շրջագայելով ի խնդիր գրուցաց պատմութեան, ոչ միայն ի քրիստոնէից, այլ և յայլոց ազանց հարցանելով, և ամենեցունց զասացեալսն գրելով, և վասն զստուգութիւն բանին գտանելով, եղև զի զմի պատմութիւն, տասն անգամ և այլ անելի կրկնելով գրեցի»:

Այս պատմությունները ցույց են տալիս, թե մեր հեղինակը որքան լուրջ վերաբերմունք ուներ դեպի իր գործը, որքան բարձր էր գնահատում պատմական ճշմարտությունը: Ծերության հասակում էր նա, հիվանդոտ. բայց ջանք ու աշխատանք չխնայեց, թեև մեղակ էր, ոչ ոք չօգնեց, ոչ ոք նույնիսկ նյութական աջակցություն չարավ նրան: Գրական աշխատանքի այդ այլանդակ պայմանները դարերից ի վեր գոյություն ունեին, և եթե, այնուամենայնիվ, մենք կարող ենք պարծենալ Առաքել Դավրիժեցու նման հեղինակներով, այդ՝ բացառապես այն հասկացմանը շնորհիվ, որ այդ մարդին ընդունակ են եղել անձնագոհության: Ծնված, ինչպես ինքն է ասում, «ողորմելի ծերության» տակ, «ցավագար մարմնով», նսկսում է այդ գործը 1651 թվականին: Չորս տարուց հետո վախճանվում է Փիլիպպոս կաթողիկոսը: Առաքելը, թեև արդեն բավական բան արել էր, թողնում, լքում է իր գործը, նկատի առնելով նրա հետ կապված դժվարությունները: Բայց Հակոբ կաթողիկոսի ստիպմամբ՝ 1658 թվից վերսկսում է աշխատանքը և վերջացնում է 1662 թվին: Այսպիսով ամբողջ աշխատությունը տևում է ինը տարի և այս ժամանակամիջոցում Առաքելը գրում է 60 տարվա պատմություն (1602—1662): Այս աշխատանքը նա կատարել է մասամբ այն ճանապարհորդությունների միջոցին, որ նա կատարել է պատմական նյութեր հավաքելու համար, բայց գրի առնելու և չմոռացնելու, որի հետ նա կապված էր իր սրտի ամբողջ կարողությանը: Նկատենք այդ պատմագրական աշխատության կատարման և մի այլ հանգամանքը: Իր գործի առաջաբանի (նախադրության) մեր հեղինակը շատ ճիշտ էր ասելով նկատում է, որ պատմագրության հիմքը պիտի կազմի ճիշտ ժամանակագրությունը. և այդ պատճառով ինքն ամեն ջանք թափել է թվականներ գտնելու և յուրաքանչյուր դեպք իր թվականի տակ արձանագրելու համար: Բայց այս բանը միշտ չի հաջողվել նրան, չնայած որ 17-րդ դարի առաջին կեսի անցուդարձին ականատես է եղել նա ինքր

և նրա հետ նաև շատ մարդիկ: Այս հանգամանքը մեր հեղինակը բացատրում է շատ գեղեցիկ կերպով: «Քանզի,— ասում է նա,— ազգս մեր յառարտուաց և ի գերշաց և ի հարկապահանջողաց ցիր և ցան եղեալ են, կոշկոնեալ և կաշկանդեալ, տառապեալ և կապեալ յաղքատութեան որպէս յերկաթո՛րստ Սաղմոսին, և հագի ամենայն ոք զսպորտս իրոցն կենաց հայթայթէր, ոչ գտաք դիտող այր այնպիսի, որ զի ընդ պատմութեան և զթուականն ևս ծանուցեալ էր: Բայց մեք յոլով աշխատութեամբ խոյզ ալարեալ՝ զորս գտաք, կարգեցաք ընդ պատմութեանն և զթուականն ևս, և զորս ոչ գտաք, առանց թուականի պատմեցաք»:

Այս են այն՝ մեզ ծանոթ հանգամանքները, որոնց մեջ լույս տեսավ Դավրիժեցու աշխատությունը: Որքան և համեստ լինի նրա կարծիքն իր ընդունակության և կարողության մասին, նրա կատարած գործն քառ ինքյան ապացույց է, թե որքան պատկո՛ւն լի գրական ուժ էր այդ թավրիզեցի ծեր վարդապետը: Նա տվել է մեզ մի սովոր հատոր, որի մեջ ամեն քայլում մենք հանդիպում ենք գրական կիրք ճաշակի, որ կարող էր պատիվ բերել մեր գրականությանը ավելի հին շրջաններին, երբ հայ մատենագրությունը դեռ չէր հասել թաթարական ժամանակների սոսկալի անկման: Իսկ երբ վերցրնում ենք այս անկման շրջանը, աչքս տեղ Առաքելը հանդիսանում է առաջնակարգ գրական մի աստղ, որ չունի իր նմանը թե՛ նախորդ դարում և թե՛ իր ժամանակակիցների մեջ: Նրա լեզուն պարզ ու հասկանալի է, ոճը վայելուչ, թեև ոչ քիչ ճապող, նկարագրությունների մեջ կարողանում է պատկերացնողի ընդունակություն ցույց տալ: Այս կողմից նա շատ աչքի է ընկնում մանսական, Ծառ-Աքբասի գերեվարության և սրան հետևած նյութական և մտավոր վայրենացման խորապես ազդող նկարագրությունների մեջ: Ընթերցողի աչքի առջև շարունակ կանգնած է հեղինակի ինքնատիպ պատկերը: Դա մի հավատացյալ վանական է, լրջված մի վատ սիրով դեպի հայրենի աշխարհը, դեպի ազգային մտավոր-կույտությունական ստացվածքը ներկայացնող եկեղեցի: Այդ սերը դարձնում է նրան երկարաբան, ուշադիր դեպի բոլոր մանրամասնությունները. դեպի ամեն մի հանգամանք, որ հարազատ ժողովրդի նահատակության փաստերն էր ցույցնում: Բացի այս բոլորից՝ մի լավատեղյակ մարդ է նա, որ ուզում է իր ընթերցողներին շատ օգտակար տեղեկություններ հաղորդել և այդ պատճառով մտցնում է իր գրքի մեջ և շատ կողմնակի նյութեր, նույնիսկ այնպիսիները, որոնք իր հեղինակությունը չեն:

Ինչպես երևում է, Առաքելն իր ժամանակ հմուտ և գիտուն պատմաբանի համբավ էր վայելում: Այսպես, Ջաքարիա Քանաքեռցին երկու տեղ հիշում է, որ ինքը, պատմական խնդիրների մասին լուսաբանությունն ստանալու համար, դիմեց Առաքել վարդապետին և ստացավ նրանից հեղինակավոր շացատըրություններ: Իսկ թե որքան հարգի էր նրա գրած աշխատությունը դեռ նրա կենդանության ժամանակ, ցույց է տալիս այն, որ այդ գործն ամբողջովին տպագրվեց Ամստերդամում նշանավոր տպագրիչ Ոսկան վարդապետ Երևանցու ձեռքով 1669 թ.: Իր պատմագրական հմտությունը Դավրիժեցին ցույց է տվել և այն ժամանակագրությամբ, որ կազմում է նրա Պատմագրության 55-րդ գլուխը և որ, սկսվելով Հայոց Ժ (10) թվականով (=561), վերջանում է ՌՃԺԵ-ով (=1666 թ.):

Էջմիածնի միաբանության գերեզմանոցում, Եփրեմ կաթողիկոսի գերեզմանի մոտ, Առաքել Դավրիժեցու գերեզմանն է, որի վրա դրած գորշ և հասարակ քարը կրում է հետևյալ արձանագրությունը. «Պատմագիրն այս է տապան Առաքել վարդապետին ՌՃԺԺ (1119=1670) թոին»: Ուրեմն, Դավրիժեցին երկրորդ հայ հեղինակն էր, որի կենդանության ժամանակ տպագրվեց նրա աշխատությունը:

Հոգևորական գործեր: Տառապանքների մրրկած ծովի մեջ ծփացող հայ ժողովուրդը, իր դժբախտ պատմության բերմունքով, ուրիշ առաջնորդ և հավատարմատար չունեի, բացի հոգևորականությունից: Թե ինչ նշանակություն ունեի մանավանդ հայոց ընդհանրական Մայր Աթոռ Էջմիածինը, այդ ցույց է տալիս այն հանգամանքը, որ Ծախ-Աբբասը, կամենալով կապել իր գերի վարած հայությունը նրան հատկացրած նոր հայրենիքի հետ, միտք է հղանում քանդել Էջմիածնի տաճարը, նրա քարերը բեռներով փոխադրել Սպահան, ինչպես նաև շատ հող

տանել և այդ նյութերից մի նոր Էջմիածին շինել իր մայրաքաղաքում, ուր և փոխադրել կաթողիկոսական Աթոռը: Այս միջոցով հաշտեց, մասնավորապես այնքան հարկավոր ջողալեցիները, պարսկական հողի հետ ընդմիջող կապված կլինեին և իրենց սիրտն ու միտքը Արաքսի հովտի վրա, Մասաի ստորոտներում չէին պահի: Այս բազմաձախս և շատ դժվար ձեռնարկությունն, իհարկե, չէր կարող անհնարին լինել Ծախ-Աբբասի պես մի մեծ բռնավորի համար: Եվ եթե նա չկատարվեց, պատճառը Ջողալի հայ վաճառականներն էին, որոնք իմաստություն ունեցան համոզելու թագավորին, որ տաճարի փոխադրությունն ավելորդ է, և այս միջոցով ազատեցին հայոց նվիրական Էջմիածինը քանդումից:

Այսպիսի կարևոր էր Էջմիածնի, նրա հետ, իհարկե, և հոգևորականության նշանակությունը հայերի ազգային զգացմունքի տեսակետից: Եվ Առաքել Դավրիժեցին, անշուշտ, իր ժամանակի ընդհանուր հայկական ազգային դավանանքն է արտահայտում, ասելով. «Քանզի ի վերայ Աջոյն [Լուսաւորչի] և Էջմիածնի ամենայն ազգն Հայոց կապեալ կան»²: Ուստի և շատ կարևոր է այն հարցը, թե Ծախ-Աբբասյան սարսափների այս սև տարիներում ինչ էր ներկայացնում հայ հոգեվորականությունն իբրև բարոյական ուժ, իբրև անասնման հեղինակության տեր մի առաջնորդ, որ պիտի շաղ ազդու դեր ունենար ժողովրդի կրած անհուն տանջանքների մեղմացման մեջ:

Այս կարևոր հարցը լուսաբանելու համար մենք առատ նյութ ունինք այն բազմաթիվ գանգատների և սրտաբաց նկարագրությունների մեջ, որ բերում է Առաքել Դավրիժեցին իր մանրամասն տարեգրության մեջ:

(Լեռ, Հայոց պատմություն, երրորդ հատոր, էջ 266, 360—364):

² Դավրիժեցի, էր. 151:

